

Ölüm Oruçları: Yaşamın Kutsallığı ve Direnme Hakkı İkileminde Bir Eylem Tarzı* / Death Fasts: A Kind of Action within the Dilemma between the Sanctity of Life and the Right to Resist

Mustafa EREN¹

Öz

Açlık grevleri/ölüm oruçları, evveliyatı olsa da özellikle 1980'li yıllarda Türkiye'nin gündemine girdi. Açlık grevleri sonucunda 1980-2006 yılları arasında 148 mahpus ve yakınının yaşamını yitirmesiyle beraber bir yandan açlık grevlerinin bir hak mı yoksa suç mu olduğu diğer yandan da zorla müdahale edilip edilemeyeceği tartışması başladı. Direnme hakkı konusunda Konfüçyüs'ten Gandhi'ye uzanan büyük bir külliyat söz konusu. Zorla müdahale konusunda ise 20. yüzyıl içerisinde devlet erki, sağlıkçılar ve hukukçular kendi bakış açılarını ortaya koyan birçok belge yarattılar.

Direnme hakkı, bir insanın tıpkı "yaşam hakkı" gibi temel, vazgeçilemez ve devredilemez haklarından biridir. Direnme hakkının tanınması, zorla müdahale seçeneğini ortadan kaldırmaktadır. Zorla müdahale seçeneği, kişinin iradesini ve kendi bedeni üzerinde söz sahibi olma durumunu ortadan kaldırmakta, kişileri devlet erki karşısında nesneleştirmektedir. Açlık grevi/ölüm orucu, direnme hakkının kullanımı ve kişinin özne olmakta ısrarıdır.

Anahtar Kelimeler: Açlık grevi, ölüm orucu, direnme hakkı, hapishane, mahpus.

Abstract

Hunger strikes/death fasts have been on the agenda of Turkey, especially in the 1980s, although it has a longer history. Between 1980 and 2006, 148 prisoners and their close relatives lost their lives. As a result of these hunger strikes, a discussion about hunger strike began on whether it is a right or a crime and whether a forced intervention is possible or not. There are numerous works dating from Confucius to Gandhi about the right to resist. In the 20th century, state authorities, healthcare professionals and lawyers have created many documents about forced intervention, which reveal their own point of view.

The right to resist is one of the basic, indispensable and inalienable rights of a person, just as "the right to live". The recognition of the right to resist removes the option of forced intervention. The option of forced intervention removes the will of a person and the right to decide on his/her own body objectifying him/her against the state power. The hunger strike/death fast is the use of the right to resist and the persistence of a person on being a subject.

* Yayın Başvuru Tarihi: 01.09.2017, Yayın Kabul Tarihi: 02.10.2017.

¹ Ceza İnfaz Sisteminde Sivil Toplum Derneği/Türkiye Hapishane Çalışmaları Merkezi yönetim kurulu başkanı, info@mustafaeren.net

Keywords: Hunger strike, death fast, right to resist, prison, prisoner.

“Hapis cezası”, “kişiyi özgürlüğünden mahrum bırakma”yı içerir. Bu ceza kişinin bedeni üzerinden işler. Tutuklanan veya hakkında hapis cezasına hükmedilen kişi, beden en dört duvar arasına kapatılır. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabında kişi hakkında verilen cezaların 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başı ile beraber nasıl bedene ezadan bedeni kapatmaya doğru evrildiğini anlatır ve bedenin “ceza ile yıldırmanın ana hedefi olmaktan” çıkıp², “bedenin tutuklanması”na dönüştüğünü³, bu dönüşümle beraber ceza-beden ilişkisinde bedenin sadece bir araç veya aracı olduğunu belirtir:⁴

“Ceza-beden ilişkisi, azap çekirtmeye yönelik olanlardakilerle aynı değildir. Beden burada araç veya aracı durumundadır: onu kapatarak veya çalıştırarak bedene müdahale ediliyor, bunun nedeni bireyi hem bir hak hem de bir mal varlığı olarak kabul edilen bir özgürlükten mahrum bırakmaktır. Beden bu cezalandırma yöntemiyle zorlama ve mahrum bırakma, zorunluluklar ve yasaklar sistemi içine alınmış olmaktadır.”

Ceza beden üzerinden işleyince kapatılan insanların buna direniş gösterme yolları da sınırlandırılmakta ve en temelde beden üzerinden gelişmektedir. Bütün imkânları ve araçları, hatta zaman zaman giysileri dahi ellerinden alınarak çıplak bir beden hâlinde dört duvar arasına kapatılan insanlar bedenlerini bir “araç veya aracı” hâline getirerek direnebilmektedirler. Bedeni kapatarak işleyen bu cezalandırma yöntemine karşı direniş de bedeni bir tebliğe, protestonun, taleplerin göstergesine, direnişin mekânına çevirerek gerçekleştirilmekte, bu da kendisini çoğunlukla açlık grevi/ölüm orucu olarak göstermektedir.⁵

Direnme Hakkının Meşruluğu

Hapis cezasının kendisi bir değer yargısı içerir ve kapatılan kişileri otomatikman “suçlu” olarak etiketler. “Cezaevi” veya “ceza infaz kurumu” terimleri bu değer yargısını açıkça içerisinde taşır. Oralar “ceza”nın uygulandığı, infaz edildiği yerlerdir ve ceza ancak bir “suç”un karşılığı olarak verileceğinden oraya kapatılan insanlar “suçlu”dur. Bu, mevcut sistemin bir ön kabulüdür. Mevcut sistemler ve bu sistemlerin yargı erki hakkında hüküm verdiği kişilere “Seni yargıladık ve mevcut yasalar çerçevesinde suçlu bulduk, bu suçun karşılığı olarak şu kadar süreyle veya süresiz hapse koyarak cezalandırıyoruz” demiş olurlar. Kapatmanın yasal, kapatılanın suçlu olarak konumlandırıldığı sistem içerisinde kapatılandan beklenen “itaat”tir. Kapatılan kişi itaat etmek yerine direniş gösterdiğinde ya sistemin kendisi ya da kapatılan kişinin eylemi tartışılır hâle gelir. Kapatılan kişinin eylemi, yasaları ve mevcut etiketlemeyi ve dahası bir bütün olarak sistemi sorgular.

Bu çerçeve içerisinde kapatılan kişinin eylemlerinin nasıl anlamlandırılabilceği önemli bir soru olarak kendisini göstermektedir? Mevcut sistemlerde direnme hakkı yasal ve/veya meşru mudur?⁶

Çinli filozof Konfüçyüs, tanrısal buyruklara, ahlak ve erdem ilkelerine uymayan otoritenin Tanrı'dan aldığı yetkiyi kaybedeceğini ve bu durumda halkın ayaklanmasının kutsal bir görev

² Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2006), s. 39.

³ A.g.e., s. 42.

⁴ A.g.e., s. 42.

⁵ “Açlık grevi” ve “ölüm orucu” her ne kadar terim olarak bazen birbirlerinin yerine kullanılsalar da iki farklı eylem tarzıdır. “Ölüm orucu”, 1984, 1996 ve 2000 yıllarında başlatılan eylemliliklerde de görülebileceği gibi “açlık grevi” olarak başlayan bir eylemin bir sonraki aşaması şeklinde kendini göstermektedir. Ancak bu ayrımı genelleylebilmek ve her bir örnek için geçerli olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Açlık grevi ve ölüm oruçlarının nedenleri, talepleri, süreleri ve yöntemleri konusunda başka farklılıklar da söz konusudur. Bu ayrımlar hem açlık grevlerine hem de ölüm oruçlarına bir bütün olarak değinmeyi amaçlayan bu yazı açısından önemli bir değerlendirme farkı yaratmadığı için genel olarak “açlık grevi” teriminin kullanımı tercih edilmiştir.

⁶ “Terörizm” ve “direniş” kavramları etrafında bu tartışmayı ele alan bir çalışma için bakınız: Gerard Rabinovitch, *Terörizm mi? Direniş mi?*, Çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016).

olduğunu; Yunanlı filozof Epikuros, devleti kuranların arzuladıkları yararı bulamadıkları ya da yitirdikleri andan itibaren devletin varlığına son da verebileceklerini; Ortaçağın ünlü filozoflarından Thomas Aquinas ise adalete uygun hareket etmediği takdirde iktidara itaatın zorunlu olmadığını, bu iktidarlara karşı halkın ayaklanma hakkı olduğunu söylemekte⁷ ve zorbayı öldürmenin meşru olduğunu düşünmektedir: “Hayvan’ın fiziksel olarak ortadan kaldırılması sayesinde eğer halk kurtulacaksa, Tanrı buna iyi gözle bakar.”⁸

Bu tartışma içerisinde “toplum sözleşmesi” kuramcılarında John Locke, yasaların kendilerine verdiği yetkiyi aştıklarında yönetenlere karşı konulabileceğini, toplum sözleşmesine aykırı davranan yönetimlerin gayri meşru duruma düşeceğini belirtirken⁹, *Leviathan* teriminin yaratıcısı Thomas Hobbes da “hiç kimsenin, herhangi bir söz veya işaretle, bırakmış veya devretmiş kabul edilemeyeceği bazı hakları vardır. İlk olarak, insan, canını almak için kendisine cebren saldıranlara karşı direnmek hakkını bırakamaz; çünkü, bu hakkı bırakmakla, kendisi için herhangi bir yarar elde etmeyi amaçladığı düşünülemez. Aynı şey, yaralanmak, zincire vurulmak ve hapis edilmek için de söylenebilir; çünkü, böyle durumlarda sabretmekten gelecek bir yarar yoktur; bir başkasının yaralanması veya hapsedilmesine izin vermektense gelecek bir yarar olmadığı gibi” demektedir.¹⁰

Amerikalı düşünür Henry David Thoreau da sivil itaatsizliğin manifestosu sayılan 1848 tarihli eserinde yasaları kıyasıya eleştirdikten sonra başkaldırma hakkını gündeme getirir: “İnsanların tümü başkaldırma hakkını tanıyıp onar: Yönetimin zorbalığı ile yetersizliği günden güne daha da çekilmez duruma geldiğinde, ona bağlı kalmayı reddetmek, ona karşı direnmek hakkıdır bu.”¹¹

Thoreau’nun sivil itaatsizlik kavramını “gayri ahlaki yasaların sivil olarak ihlal edilmesi” şeklinde özetleyen ve 20. yüzyıla damgasını vuran önemli kişilerden biri olan Mohandas K. Gandhi de “satyagraha” adını verdiği “şiddet dışı direniş” anlayışı çerçevesinde hükümetlere direnilebileceğini, yasaların mutlak doğru olarak görülmemesi gerektiğini ve itaat zorunluluğu olmadığını söylemektedir:¹²

“Mesela hükümet bir kanun çıkardı. Ondan hoşlanmadım. Eğer şiddet kullanarak hükümeti bu kanunu geri çekmeye zorlarsam fizik güç denilen bir gücükullanıyorum demektir. Eğer bu kanuna itaat etmez ve onun ihlâl edilmesinin getirdiği müeyyideleri kabul edersem ruh gücümü kullanmış olurum (...) Biz bazı kanunları beğenmediğimiz zaman kanun yapıcılarının kafalarını kesmiyoruz; acı çekiyor ama kanuna teslim olmuyoruz. Kanunlara ister iyi olsun ister kötü olsun itaat etmek gerektiği yeni çıkan bir uygulamadır. Daha önceleri böyle bir kabul yoktu. Belli kanunları beğenmeyen kişiler ona uymazlar ve bunun müeyyidesine katlanırlardı. Vicdanımıza ters kanunlara itaat etmek insanlığımıza aykırıdır. Bu tür bir düşünce dine de terstir ve köleliğe razı olmak anlamına gelir.”

⁷ Mustafa Bayram Mısır, “Direniş Hakkı, Şiddet ve Ölüm Orucu Üzerine Bir Değini”, *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 1 (Kış 2007): s. 39.

⁸ Rabinovitch, A.g.e., s. 19.

⁹ John Locke, *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, (Ankara: Eksi Kitaplar, 2016), s. 164, 214. Locke, şöyle söylemektedir: “Yetkisiz güç kullanımı, her zaman bu gücü kullanan kişiyi saldırgan olarak bir savaş durumuna sokar ve onu buna uygun olarak muamele görmeye maruz bırakır.” Locke, A.g.e., s. 164.

¹⁰ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), s. 106.

¹¹ Mohandas K. Gandhi, Henry David Thoreau, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Çev. C. Hakan Arslan, Fatma Ünsal, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2015), s. 55. Thoreau’nun yasalar ve vicdan üzerine sözleri oldukça yıkıcı etkiler yaratmaya açıktır: “Oysa çoğunluğun egemen olduğu bir yönetim hiçbir durumda doğruluk üstüne kurulamaz, insanların adaleti kavrayıp kaçınılmaz bulunduğu durumda bile! İyi ile kötünün ne olduğuna çoğunluğun değil de vicdanın karar verdiği bir yönetim olamaz mı? Çoğunlukların yalnızca kestirmecilik kuralının uygulanabilir olduğu sorunlar konusunda karara vardıkları bir yönetim olamaz mı? Bir yurttaş vicdanını bir an için olsun ya da bir parçacık bile olsun yasa koyucunun ellerine bırakmalı mıdır? Doğruysa bu, her insanın bir vicdanı olmasına ne gerek var? Bana kalırsa, önce insan olmalıyız; kul olmak, uyruk olmak sonra gelir. Yasaya, doğruya beslediğimiz ölçüde saygı beslemek hiç mi hiç istenir bir şey değil. İstenir sayma hakkını gördüğüm tek zorunluluk ne olursa olsun doğru bildiğimi yapmaktır.” Gandhi ve Thoreau, A.g.e., s. 52.

¹² Gandhi ve Thoreau, A.g.e., s. 102-103

Direnme hakkı 18. yüzyıl ile birlikte bildirilerde de yer bulmuştur kendisine. 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde bütün insanların eşit yaratıldığı, Yaradan tarafından kendilerine hayat, özgürlük ve mutluluğun aranması gibi devredilemez haklar bağışlandığı, insanların da bu hakları güvence altına almak için hükümetler kurduğu, hükümetlerin bu amaçları engellediği durumlarda halkın bu hükümeti değiştirme, kaldırma ve yeni bir hükümet kurma hakkı olduğu söylenmektedir. Fransız İhtilali'nin 1789 tarihli bildirisinde ise direnme hakkı daha net olarak ifade edilmektedir:¹³

“Her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve zamanaşımı ile kaybedilmeyen haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.”

1793 Haklar Bildirisi'nde ise direnme hakkı daha ayrıntılı tanımlanmıştır:¹⁴

“27- Baskıya direnme, tüm insan ve yurttaş haklarının doğal sonucudur.

28- Toplum üyelerinin herhangi biri baskıya uğradığında, toplumun bütünü baskı altında demektir. Toplumun bütünü baskıya uğradığında, toplum üyelerinin her biri baskı altındadır.

29- Hükümet halkın haklarını ihlal ettiğinde, ayaklanma, halk için ve halkın bir bölümü için, en kutsal haktır ve en vazgeçilmez görevdir.

30- Bir yurttaş toplumsal güvenceden yoksunsa, tüm haklarını kendi başına savunmak onun en doğal hakkıdır.”

Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından kaleme alınan 1848 tarihli Komünist Parti Manifestosu'nda ise “şimdiye kadarki bütün toplumların tarihinin sınıf savaşmaları tarihi” olduğu tespiti yapılmakta ve Manifesto, çağın sınıfsal ayrımının da burjuvazi ve proletarya arasında olduğu söylendikten sonra şu sözlerle bitmektedir:¹⁵

“Komünistler, kendi görüşlerini ve amaçlarını gizlemeye tenezzül etmezler. Hedeflerine ancak tüm mevcut toplumsal koşulların zorla yıkılmasıyla ulaşabileceğini açıkça ilan ediyorlar. Varsın egemen sınıflar bir komünist devrim korkusuyla titresinler. Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yok. Kazanacakları bir dünya var.

Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşiniz!”

10 Aralık 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nde ise “İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunmasının esaslı bir zaruret olmasına” denilerek direnme hakkına vurgu yapılmaktadır.

Türkiye'de ise 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında, “Türk Milleti”nin “Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak” “27 Mayıs 1960 Devrimini” yaptığını belirtilerek direnme hakkına işaret edilmiştir.

Konfüçyüs'ten Locke'a, Komünist Parti Manifestosu'ndan İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'ne, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nden Türkiye'nin 1961 Anayasası'na birçok düşünür ve tarihsel belge hükümetlerin meşruluğunun mutlak olmadığını, haksızlığa, zulme ve sömürüye karşı direnmenin, ayaklanmanın, mücadele etmenin bir hak olduğunu belirtmektedir. Ölüm oruçlarının bu çerçeve içerisinde görülüp görülemeyeceği, direnme hakkının bir parçası olarak ele alınıp alınmayacağı ayrı bir irdelemenin konusudur.

Meşruluk ve “Yaşam Hakkının İhlali” İkileminde Ölüm Oruçları

Cumhuriyet Savcılığı ve Yargıtay üyeliği yapmış olan, Ceza ve Tevkif evleri Genel Müdürlüğü'nde Tetkik Hakim olarak görev alan Ahmet Taşkın, açlık grevlerini hak arama hürriyeti kapsamında tartıştıktan sonra “protesto boyutlarını aşmaması koşuluyla” açlık grevlerinin meşru ancak hukuka aykırı olduğunu belirtmiştir:¹⁶

¹³ Hüsnü Öndül, “1789 Fransız Devrimi ve Etkileri”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4 (1989): s. 690.

¹⁴ “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 24 Nisan 1973”, *Kurtuluş Cephesi*, sayı 120, (Mart-Nisan 2011).

¹⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, (Ankara: Sol Yayınları, 1998).

¹⁶ Ahmet Taşkın (b), “Açlık Grevleri ve Hak Arama Hürriyeti”, *AÜEHFD*, cilt: VII, sayı:3-4 (Aralık 2003): s. 556.

“(...) süreli, süresiz veya ölüm hedefli açlık grevi; şekli, sebebi, adı ve amacı ne olursa olsun, cezaevlerinde protesto ve mücadele yöntemi olarak başvurulmuş açlık grevleri hak arama özgürlüğü kapsamında değerlendirilemez. Yukarıda da değinildiği üzere, bir eylemin meşru ve yasal olabilmesi için, bir hakkın varlığı ve bu hakkın hukukun izin verdiği yöntemlerle aranması gerekir.

Sembolik olarak kalması ve protesto boyutlarını aşmaması koşuluyla sivil alanda veya cezaevlerinde yapılan açlık grevleri meşru ancak hukuka aykırı bir eylem olarak nitelendirilebilir. Bu durumda açlık grevleri hak arama hürriyeti ve yöntemi olarak kullanılamaz.”

Taşkın bir başka makalesinde ise açlık grevlerinin anayasal bir hak olan “düşünce ve kanaat açıklama ve bu kanaati yayma kapsamında” değerlendirilebileceğini belirtmektedir (Taşkın, 2002-24):¹⁷

“Demek ki kişi, siyasi iktidarın infaz politikasını protesto veya rejimini kamuoyu nezdinde tanıtarak destek sağlamak amacıyla açlık grevine başvurarak düşüncesini açıklamaktadır. Siyasi bir davranış biçimi olarak bir hak olan açlık grevini kişi tek başına yapabileceği gibi, toplu olarak yapılan bir greve de iştirak edebilir. Buna batılı siyasî-hukukî düzenler gibi Türk siyasi-hukuki düzeni de cevaz vermiş sayılmalıdır.”

Taşkın, bu makalesinde her ne kadar açlık grevlerinin hukuki bir çerçeveye içerisinde görülebileceğini söylese de hemen bir sonraki paragrafına “ancak” diye başlamakta ve “düşünce ve kanaat açıklama ve bu kanaati yayma hakkı”nın karşısına “yaşam hakkı”nı koymakta ve bu bölümün sonuç cümlesinde “kişinin açlık grevi yaparak vücut bütünlüğünü bozma ve hayatına son verme hakkı yoktur” demektedir.¹⁸

Bir başka Cumhuriyet Başsavcısı Metin Tokel de Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri adlı kitabında açlık grevlerinin Anayasa’nın 26. maddesi kapsamında düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti kapsamında değerlendirilebileceğini¹⁹ ancak hayati tehlikenin doğmasıyla birlikte meşruluğunu ve hukuki dayanağını yitirdiğini belirtmektedir:²⁰

“Açlık grevi, düşünceyi açıklama ve yaymanın meşru yollarından biridir. Ancak Anayasamız kişilere kendi hayatlarına son verme ve maddi varlıklarını zarara uğratma hakkı tanımadığından, eylem kişinin vücut bütünlüğüne zarar vermeğe başladığı andan itibaren meşruiyetini kaybeder ve hukuka aykırı hale gelir. Bu aşamadan sonra greve müdahale ederek grevciyi zorla besleyen ve tedavi eden (...)”

Türkiye Barolar Birliği Başkanı Metin Feyzioğlu da 1993 tarihli “Açlık Grevi” adlı yazısında “ölüm sonucunu doğuracak bir eylem, düşünceyi açıklamanın Anayasa tarafından güvence altına alınmış meşru bir yöntemi olarak kabul edilebilir mi” diye sorduktan sonra “sorunun olumlu ya da olumsuz cevaplandırılabilmesi için kişinin ölme hakkının olup olmadığı ön sorunu çözümlenmelidir” demektedir.²¹ Feyzioğlu, “ölüm sonucunu doğuran ya da kalıcı bir zarara neden olan açlık grevi”nin bir hak olmadığını²² ve “gayrimeşru olduğu için” bu eyleme müdahale edilmesinin hukuka aykırı olmayacağını söylemektedir.²³

Doç. Dr. Murat Sevinç ise 2002 tarihli “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak: Açlık Grevleri” başlıklı yazısında bu akıl yürütmeyi bir adım öteye taşıyarak “Düşünceyi açıklama yollarından biri olarak tanımlanabilecek açlık grevlerinin, anayasa ile güvenceye alınmış olan yaşam hakkını

¹⁷ Ahmet Taşkın (a), “Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri”, *Adalet Dergisi*, (Nisan 2002): s.24.

¹⁸ Taşkın (a), A.g.e., s. 25

¹⁹ *Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016), s. 58.

²⁰ Tokel, A.g.e., s. 97. Bu yazının hazırlık sürecinde kaynaklar gözden geçirilir ve okumalar yapılırken, Cumhuriyet Başsavcısı Metin Tokel’in tırnak içine almadan ya da alıntı olduğunu belirten bir başka ibare kullanmadan kitabında yer verdiği bu paragrafın Metin Feyzioğlu’nun 1993 tarihli “Açlık Grevi” adlı yazısının “Sonuç” başlıklı son paragrafı olduğu görülmüştür.

²¹ Metin Feyzioğlu, “Açlık Grevi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 43 (1993): s. 162.

²² Feyzioğlu, A.g.e., s. 163.

²³ A.g.e., s. 164.

zedeleyip zedelediği sorusunun yanıtına ulaşabilmenin yolu ise ‘nasıl bir yaşam’ sorusunu yanıtlamaktan geçer” demekte ve sonrasında bu sorunun cevabını açıklamaktadır.²⁴ Sevinç’e göre “yaşam hakkı” ve “kişinin içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluğu” gibi argümanlarla açlık grevlerini gayri meşru ilan edip müdahale edilebilir hâle getirmek mümkün değildir. Sevinç, “yaşam hakkı”nın sadece “kişinin hayatta kalma” hakkına indirgenemeyeceğini ve kişinin topluma karşı sorumluluğunun ise ancak kişi “toplumdan değer görüyorsa, o toplum kendisini geliştirmesine izin veriyor ve olanak sağlıyorsa”, “devlet, yurttaşlarının eğitim hakkını, düşüncesini ifade etme hakkını, örgütlenme hakkını ve diğer tüm temel haklarını” gözetiyor ve “insan haklarına ‘dayanan’ demokratik bir tüze devleti” ise geçerli olabileceğini söylemektedir.²⁵

Çalışmasında açlık grevlerinin “düşünceyi açıklama ve yayma yollarından biri olarak” kabul edildiğini belirten²⁶ Sevinç’in makalesinin son cümlesi şöyledir: “Yaşam hakkının vazgeçilmezliği ve devredilemezliği ilkeleri, ancak ‘insanca bir yaşam’ adına savunulabilir.”²⁷

Zorunlu Tıbbi Müdahale

Açlık grevlerinin meşru görülüp görülemeyeceği, hukukun içinde bir yerinin olup olmadığı tartışması sadece kavramsal düzeyde bir tartışma değildir. Açlık grevi yapan mahpuslara müdahale edilip edilemeyeceği bu tartışmaların sonucuna bağlıdır. Açlık grevinin bir hak olmaktan çıkarılması, açlık grevindeki mahpusları müdahale edilebilir hâle getirmektedir.

Bu tartışma açlık grevinin yaşandığı birçok ülkenin gündemine ve dolayısıyla yasalarına da girmiştir. ABD, Almanya, Avusturya, Belçika, Fransa, İspanya, İsviçre, Portekiz, Bulgaristan gibi ülkelerin mevzuatları açlık grevindeki mahpuslara tıbbi müdahaleye izin vermektedir. Bu ülkelerin çoğunda, mahpus için “hayati tehlikenin oluşmaya başladığının doktor raporuyla belgelenmesi”nin ardından zorla müdahale gündeme gelmektedir.²⁸

Alman Ceza İnfaz Kanunu’nun 101. Maddesinin ilk bölümü şöyledir:²⁹

“Zorunlu tıbbi muayene, tedavi ve besleme, ancak tutuklu veya hükümlünün sağlığına yönelik ağır bir tehlikenin veya üçüncü kişilerin sağlığına yönelik bir tehlikenin bulunması durumunda yapılabilir. Alınacak önlemler, buna katılanlardan beklenebilir olmalı ve tutuklu veya hükümlünün yaşamına veya sağlığına ilişkin önemli bir tehlikeyle bağlantılı bulunmalıdır. Tutuklu ve hükümlünün serbest iradesinden yola çıkılabildiği ölçüde ve akut bir yaşam tehlikesi bulunmadığı durumlarda, infaz mercii, müdahalede bulunmakla yükümlü değildir.”

Yine Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’nun 290. Maddesi hayati tehlike durumunda tıbbi müdahaleye olanak tanırken Avusturya Ceza İnfaz Kanunu’nun 69. Maddesi açlık grevindeki mahpusa iki gün sıvı içecekleri, yedi gün katı yiyecekleri reddetmesi durumunda zorla müdahaleyi karar altına almaktadır,³⁰ Bulgar Ceza İnfaz Kanunu’nun 86. maddesi de zorla beslemeye izin vermektedir. Ukrayna ise 4 Mart 1992 tarihli İçişleri Bakanlığı Kararnamesi ile mahpusların zorla beslenmesine izin vermiştir.³¹

Birçok ülkenin açlık grevindeki mahpusa zorla müdahaleyi mevzuatına almış olmasına rağmen farklı yönde karar alan ülkeler de mevcut. Danimarka mevzuatında, temyiz kudretine sahip kişilerin iradesine saygı duyulması, bu irade ölüm yönünde olsa bile, kişi müdahaleyi reddedi-

²⁴ Murat Sevinç, “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak: Açlık Grevleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 57-1 (2002): s. 133.

²⁵ Sevinç, A.g.e., s. 134.

²⁶ A.g.e., s. 133.

²⁷ A.g.e., s. 134.

²⁸ Taşkın (a), 2002, s. 11.

²⁹ Murat Önok, “İnsan Hakları ve Türk Ceza Hukuku Açısından, İnfaz Kurumları ve Tutukevlerindeki Açlık Grevlerine Müdahale Etme Yükümlülüğü ve Bunun İhmalinden Doğan Sorumluluk”, *Hukuk ve Adalet*, sayı: 9, (2007): s. 155.

³⁰ Taşkın (a), 2002, s. 11.

³¹ Önok, 2007, s. 155-156

yorsa tıbbi müdahalede bulunulamayacağı öngörülmüştür.³²

Birleşik Krallık'ta ise geçmişte bireyin yaşam hakkını koruma gerekçesiyle müdahale onaylanırken, kişinin iradesine saygı göstermeye doğru bir yönelim söz konusudur. 1964 tarihli Hapishane Kuralları, hapishanedeki tıbbi görevliyi mahpusların ruhsal ve bedensel sağlığından sorumlu tuttuğu için, zorla müdahale konusunda doğrudan bir hüküm olmasa da açlık grevlerinde zorla besleme “her yönüyle haşin bir şekilde” uygulanmaktaydı. İrlandalı mahpusların 1973 yılı Kasım ayında başlayıp 1974 yılı yaz aylarına kadar sürdürdüğü açlık grevinde de zorla müdahale gündemdedi. Brixton Hapishanesi'nde tutulan İrlandalı mahpuslar açlık grevi süresince zorla beslemeye tâbi tutuldular. Bu süreçte Price soyadlı iki kız kardeş İçişleri Bakanlığı aleyhinde bir dava açmış ve mahpusların iradelerine rağmen zorla beslemenin uygulanamayacağını belirtmişlerdir. Bu açlık grevi ve dava sürecinde zorla müdahale Birleşik Krallık'ta tartışma konusu haline gelmiş ve zamanın İçişleri Bakanı Roy Jenkins, Avam Kamarası'nda yaptığı açıklamayla zorla beslemeye başvurulmasını gerektirecek bir hapishane kuralı olmadığını belirtmiştir:³³

“Doktorun, mesleğinin ahlakına ve göreneksel hukuka [common law-çn.] karşı yükümlülüğü vardır. Cezaevi uygulaması açısından, mahkûmun iradesine karşın mahkûma zorla besin vermek gibi bir yükümlülüğü yoktur. Bu noktaya ilgili yanlış anlama olduğu için, gelecekte izlenecek usullerin kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açık olmasının mahkûmlar, tıp mesleği ve kamuoyu açısından yararlı olacağını düşünüyorum.

Bana verilen hukuksal görüşe göre, göreneksel hukukun mahkûmdan sorumlu kişilere yüklediği görev, her olayla ilgili duruma uygun ve mahkûmun sağlığını ve yaşamının korumaya yönelik önlemleri almaktır. Bu kişiler, herhangi bir olayla ilgili karar alırken, yalnızca mahkûmun yemek yemeyi reddetmesinin yol açabileceği tehlikeleri değil, fakat aynı zamanda, uygulandığı zaman, özellikle uygulanmasına karşı direnç olduğu zaman, zorla beslemenin kendisinin yol açabileceği tehlikeleri de göz önüne almalıdır.

Bu nedenle ve benim kanıma göre, gelecekteki uygulama şöyle olmalıdır: Mahkûmun herhangi bir besin almayı reddetmekte ısrar etmesi hâlinde, tıbbi görevlinin ilk yapması gereken şey, mahkûmun rasyonel bir yargıda bulunmasını engelleyecek bedensel veya ruhsal bir hastalığa sahip olmadığını tespit etmektir. Tıbbi görevli bu konuda bir sonuca vardıldıktan sonra, dışarıdan bir uzmana başvurup görüşünün doğru olup olmadığını araştırmalıdır. Uzmanın, tıbbi görevlinin hastalık olmadığı yolundaki görüşünü onaylaması hâlinde, mahkûma tıbbi bakım ve gözetim verilmeye devam edileceği, isterse yemek alabileceği konusunda açıklama yapılmalıdır.

Mahkûma, uygun ve gerekli olması hâlinde, kendisinin cezaevi hastanesine kaldırılacağı belirtilmelidir. Ancak mahkûma tam olarak açıklanması gereken diğer husus da şudur: Cezaevindeki tıbbi görevlinin (hortum veya serum yoluyla) suni beslemeye başvurmamasını gerektirecek herhangi bir cezaevi kuralı yoktur. Son olarak, özel istemde bulunmaması hâlinde, sağlığında meydana gelebilecek kaçınılmaz gerilemenin sürmesine izin verilebileceği konusunda, açık ve kesin bir şekilde uyarılmalıdır.

Bu konuyu, ayrıca, İskoçya ve Kuzey İrlanda'dan sorumlu Sayın Devlet Bakanları'yla da tartışmış bulunuyorum. Her ikisi de, size özetlemiş olduğum kuralların İskoçya ve Kuzey İrlanda'da da uygulanacağına dair karar verdiler.”

Birleşik Krallık'ta bu süreçte başlayan tartışmalar sonrasında zorla müdahale konusundaki tutum değişmiş ve bu değişim IRA (İrlanda Cumhuriyet Ordusu) ve INLA (İrlanda Ulusal Kurtuluş Ordusu) mensubu İrlandalı mahpusların 1980-1981 yıllarında sürdürdükleri ve Bobby Sands'in de aralarında bulunduğu on mahpusun yaşamını yitirdiği açlık grevinde kendisini göstermiştir.³⁴

³² A.g.e., s. 156.

³³ Britanya Tabipler Birliği, *İhanete Uğrayan Tıp*, (İstanbul: Cep Kitapları, 1996).

³⁴ İrlandalı mahpusların bu açlık grevi deneyimleri için bakınız: Denis O'Hearn, *Bobby Sands/Yarım Kalmış Bir Şarkı*, Çev. Deniz Gedizlioğlu, (İstanbul: Yordam Kitap, 2014); ayrıca, Denis O'Hearn, “Açlık Grevi: İrlanda Deneyimi”, *Bianet*, 5 Kasım 2012.

Zorla besleme konusu 1980'li yılların sonlarında İspanya'da da tartışmalara yol açmıştır. GRAPO (Grupos de Resistencia Antifascista Primero de Octubre – 1 Ekim Anti-Faşist Direniş Grupları) mensubu mahpusların 60 üyesinin 1987 yılında hapishane yasasında yapılan değişiklik sonucu İspanya'daki değişik hapishanelere dağıtılmasının ardından başlayan tepkiler ve eylemlilikler 1989 yılı sonlarında tek hapishanede toplanmak talebiyle açlık grevine dönüşmüş ve bu süreçte zorla müdahale İspanya'da tartışma konusu olmuştur. Madrid, Zaragoza ve Valladolid'deki bazı hakimler bu tartışma içerisinde zorla müdahaleye karşı tutum alırken hükümet yetkilileri zorla müdahaleyi savunmuştur. 1990 yılı Şubat ayında hakimlerin muhalefetine rağmen yetkililerin talimatıyla Zaragoza ve Madrid'de hastaneye kaldırılan mahpuslara zorla müdahale edilmiş, 25 Mayıs 1990 tarihinde mahpuslardan biri yaşamını yitirmiş, Anayasa Mahkemesi de Temmuz 1990 tarihinde zorla müdahaleyi destekleyici bir karar almıştır.³⁵

Aynı yıllarda zorla müdahaleyi kötü koşullarda uyguladığı bilinen bir başka ülke de Fas olmuştur. Hasan Aharat ve Nureddin Cuhari adlı iki siyasi mahpus, "işkenceye uğramış mahkûmlara yeterli tıbbi bakım gösterilmemesini" protesto etmek amacıyla 1985 yılı Temmuz ayında bir açlık grevi başlatmış ve bu açlık grevi kraliyetin af çıkarıp 40 mahpusu serbest bıraktığı 16 Ağustos 1991 tarihine kadar sürmüştür. Açlık grevlerinin ikinci ayı olan 1985 Ağustos'unda İbni Rüş Hastanesi'ne kaldırılan iki mahpusa tahliye edildikleri tarihe kadar nazogastrik (burundan mideye uzatılan) bir hortumla zorla yemek verilmiştir. Bu süre boyunca yatağa bağlı tutulan mahpuslar ne aileleri ne de avukatlarıyla görüştürülmüştür.³⁶

İspanya ve Fas örneklerinin tersine zorla müdahaleyi Danimarka ve İngiltere gibi reddeden bir başka ülke de Güney Afrika olmuştur. Olağanüstü Hâl Yönetmelięi ve İç Güvenlik Yasası uyarınca tutuklanan kişilerin 1989 yılında başlattığı açlık grevi sonucu hastaneye kaldırılan mahpuslarla ilgili olarak güvenlik gerekçesiyle hastanede bulunan polisler ile doktorlar arasında tartışmalar yaşanmış, doktorlar mahpusların yatağa zincirle bağlanmasına, ilk aşamada tekrar hapishaneye götürülmeye çalışılmasına karşı çıkmışlardır. Bu süreçte elde edilen deneyimler ilerleyen yıllarda çeşitli dokümanlara kaynaklık etmiş, Güney Afrika Tabipler Odası, Güney Afrika Sağlık İşçileri Kongresi, İnsan Hakları Komisyonu, Sağlık, Adalet ve Asayiş Bakanlıkları, İslah Servisi açlık grevleri ile ilgili olarak birtakım protokoller yaratmışlardır. Bu protokollerin bazı hükümleri şunlardır:³⁷

"İki (2) haftadan daha uzun bir süredir açlık grevinde olan veya vücut ağırlıklarının yüzde 10'undan daha fazlasını kaybeden grevciler, kendi muvafakatlarıyla, cezaevi olmayan hastanelere kaldırılmalıdır. Hastaneye kaldırılmaya razı olmak, diğer tedavi yöntemlerine rıza göstermek anlamına gelmez. Bu hüküm, başka tıbbi nedenlerden dolayı açlık grevcilerinin daha önce hastaneye kaldırılması gerekliliğini ortadan kaldırmaz (...)

Hiçbir tıbbi personel, açlık grevini sona erdirmesi için açlık grevine giden kişi üzerinde herhangi bir baskı uygulayamaz; ancak, açlık grevine giden kişiye açlık grevinin tıbbi sonuçları konusunda uzmanca bilgi verilmelidir.

Açlık grevinde olan kişilere tıbbi bakım ve tedavi koşulsuz olarak sağlanmalıdır.

Açlık grevine giden kişilerin bağımsız olan ikinci bir kaynaktan uzman görüşü alma hakkı vardır.

Açlık grevine giden kişiye zorla yemek verilmeyecektir.

Karar veremeyecek hale geldiği andan itibaren, açlık grevine giden kişi tedaviyle ilgili isteğini belirten bir yaşama vasiyetnamesi yapmaya teşvik edilmeyecektir."

³⁵ Tabipler Birliği, 1996. Zaragoza'da hastaneye kaldırılan üç mahpusa zorla müdahalede bulunan doktor Jose Ramon Muñoz, 27 Mart 1990 tarihinde GRAPO üyeleri tarafından kurşunlanarak öldürülmüştür. Mahpuslar açlık grevini 1991 yılı başlarında sona erdirmiştir.

³⁶ Britanya Tabipler Birliği, 1996. Yine 1989 Haziran'ında başlayan ve 1990 Şubat'ına kadar devam eden bir başka açlık grevinde de Çibada Abdülhak isimli bir mahpus açlık grevinin 64. gününde yaşamını yitirmiştir.

³⁷ Britanya Tabipler Birliği, 1996.

Güney Afrika örneği kısmen de olsa konunun farklı bir boyutuna vurgu yapmaya ve buradan her zaman ve her yerde geçerli olmasa da bir genellemeye gitmeye de olanak sağlıyor. Zorla müdahale konusu meslekleri gereği hukukçular ile doktorlar arasında önemli bir tartışma konusudur. Hem hukukçuların hem de doktorların mesleki örgütleri ve tek tek kendileri zorla müdahaleyle ilişkin tutumları almış, bu konuya dair belgeler ortaya çıkmıştır.

Tıp Alanından Açlık Grevlerine Bakış ve Zorla Müdahale Sorunu

Buraya kadar aktarılan görüşlerin de gösterdiği gibi hukukçular ağırlıklı olarak yaşam hakkının kutsallığı vurgusuyla hayati tehlikenin ortaya çıktığı andan itibaren açlık grevlerini yaşam hakkının ihlali olarak görmekte ve devletlere müdahale olanağı tanımaktayken doktorlar aşağıdaki temel belgelerde de sunulacağı gibi mahpusların iradesini temel almaktadırlar.³⁸

Dünya Tabipler Birliği'nin 1975 tarihli "Gözaltı veya Tutukluluk Durumunda İşkence, Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele ve Cezalandırmada Hekimler İçin Kılavuz" adını taşıyan ve Tokyo Bildirgesi adıyla da bilinen belgesinde zorla müdahaleye şu sözlerle karşı çıkmaktadır:³⁹

"8. Bir mahkûm gıda almayı reddettiğinde ve hekim tarafından böyle bir kararı sonuçlarını bilerek kendi basına ve kendi tercihiyle alabilecek yeterlikte görüldüğü durumda, DTB'nin Açlık Grevleriyle İlgili Malta Bildirgesi'nde belirtildiği gibi ilgili kişinin yapay beslenmesi yoluna gidilmeyecektir. Mahkûmun böyle bir kararı verme yeterliğine sahip olduğu en az bir bağımsız hekim tarafından daha teyit edilmelidir. Gıda almayı reddetmenin sonuçları hekim tarafından mahkûma anlatılacaktır."

4 Nisan 1997 tarihinde imzaya açılan, "Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun" adını taşıyan ve Avrupa Konseyi Biyotıp Sözleşmesi olarak da bilinen belgede ise konu şöyle ele alınmaktadır:⁴⁰

"Müdahale sırasında isteğini açıklayabilecek bir durumda bulunmayan bir hastanın, tıbbî müdahale ile ilgili olarak önceden açıklamış olduğu istekler göz önüne alınacaktır."

Kasım 1991 tarihinde Malta'da düzenlenen 43. Dünya Tıp Kongresi tarafından kabul edilen "Açlık Grevçileri Üzerine Deklarasyon" adını taşıyan ve Malta Bildirgesi olarak da bilinen belgede ise oldukça net bir ifade yer almaktadır:⁴¹

"Etik olan; kararlı bir açlık grevcisinin kendi iradesine müdahaleler yapmaktansa onuruyla ölmesine izin vermektir."

Birleşmiş Milletler'in 4 Kasım 1999 tarihinde kabul ettiği "İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesi İçin El Kılavuzu" adını taşıyan ve İstanbul Protokolü olarak da bilinen belgede ise sağlık çalışanlarının etik kuralları ile hukuki/yasal düzenlemeler arasında kaldığında ne yapması gerektiği açıkça ifade edilmiştir:⁴²

"Etik ile hukukun çeliştiği durumlarda ikilemler ortaya çıkar. Sağlık çalışanlarının, etik yükümlülükleri nedeniyle belli bir yasaya, örneğin hasta hakkında gizli tıbbi bilgilerin

³⁸ Bu tespiti destekleyen bir başka görüş için bakınız: Bedia Boran, "Açlık Grevi/Ölüm Orucuna Müdahale Sorunu ve Tıbbi ve Hukuki Yaklaşım", *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 3(Yaz 2007): s. 96-104.

³⁹ Bu belge Ekim 1975 tarihinde Tokyo'da, yapılan Dünya Tıp Kurulu tarafından kabul edildikten sonra, DTB'nin, Mayıs 2005 tarihinde Fransa'da gerçekleşen 170. Konsey Oturumu, Mayıs 2006 tarihinde yine Fransa'da gerçekleşen 173. Konsey Oturumu ve Ekim 2016 tarihinde Tayvan'da gerçekleşen 67. Genel Kurulu tarafından gözden geçirilmiştir. Yukarıda aktarılan madde, Ekim 2016 tarihli belgeden alınmıştır.

⁴⁰ "Avrupa Konseyi Biyotıp Sözleşmesi", erişim tarihi: 22 Eylül 2017,

<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5013.html>.

⁴¹ Türk Tabipleri Birliği, *Açlık Grevleri ve Hekimler/Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyut*, (Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2012), s. 18.

⁴² Türkiye İnsan Hakları Vakfı, *İstanbul Protokolü*, (Ankara: TIHV Yayınları, 2003), s. 15.

açıklanması gibi bir yasal yükümlülüğe uymamalarını gerektiren durumlar olabilir. Ulusal ve uluslararası etik ilkeler açıklamalarında, hukuk da dâhil olmak üzere diğer zorunluluklar nedeniyle sağlık çalışanlarının tıbbi etiğe ve vicdanlarına aykırı davranmaya zorlanamayacakları konusunda yaygın bir uzlaşma mevcuttur. Sağlık çalışanları bu tür durumlarda, temel etik kuralları tehlikeye atmadan ya da hastaları ciddi tehlikeye maruz bırakmaktansa, hukuka ya da yasal düzenlemelere uymayı reddetmelidirler.”

Hukuk ve tıp alanındaki yaklaşımlara bakıldığında aradaki fark açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu ayırım Türkiye söz konusu olduğunda da hemen hemen aynıdır.

Türkiye’de Açlık Grevleri/Ölüm Oruçları⁴³

Türkiye’de açlık grevine ilişkin başlıca yasal düzenleme 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’un 82. maddesinde yapılmakta ve bu düzenleme zorla müdahaleye olanak sağlamaktadır:

“(1) Hükümlüler, hangi nedenle olursa olsun, kendilerine verilen yiyecek ve içecekleri sürekli olarak reddettikleri takdirde; bu hareketlerinin kötü sonuçları ile bırakacağı bedensel ve ruhsal hasarlar konusunda cezaevi tabibince bilgilendirilirler. Psiko-sosyal hizmet birimince de bu hareketlerinden vazgeçmeleri yolunda çalışmalar yapılır ve sonuç alınamaması hâlinde, beslenmelerine cezaevi tabibince belirlenen rejime göre uygun ortamda başlanır.

(2) Beslenmeyi reddederek açlık grevi veya ölüm orucunda bulunan hükümlülerden, birinci fıkra gereğince alınan tedbirlere ve yapılan çalışmalara rağmen hayati tehlikeye girdiği veya bilincinin bozulduğu cezaevi tabibi tarafından belirlenenler hakkında, isteklerine bakılmaksızın kurumda, olanak bulunmadığı takdirde derhâl hastaneye kaldırılmak suretiyle muayene ve teşhise yönelik tıbbi araştırma, tedavi ve beslenme gibi tedbirler, sağlık ve hayatları için tehlike oluşturmamak şartıyla uygulanır.

(3) Yukarıda belirtilen hâller dışında, bir sağlık sorunu olup da muayene ve tedaviyi reddeden hükümlülerin sağlık veya hayatlarının ciddi tehlike içinde olması veya kurumda bulunanların sağlık veya hayatları için tehlike oluşturan bir durumun varlığı hâlinde de ikinci fıkra hükümleri uygulanır.

(4) Bu maddede öngörülen tedbirler, cezaevi tabibinin tavsiye ve yönetimi altında uygulanır. Ancak, cezaevi tabibinin zamanında müdahale edememesi veya gecikmesi hükümlü için hayati tehlike doğurabilecek ise, bu tedbirlere ikinci fıkrafta belirtilen şartlar aranmaksızın başvurulur.

(5) Bu madde uyarınca hükümlülerin sağlıklarının korunması ve tedavilerine yönelik zorlayıcı tedbirler, onur kırıcı nitelikte olmamak şartıyla uygulanır.”

Yine aynı kanununun 40. Maddesi açlık grevi yapan mahpuslara disiplin cezası verilmesini karar altına almaktadır. Bu maddeye göre açlık grevi yapan mahpusa “Bazı etkinliklere katılmaktan alıkoyma” cezası verilmelidir. Bu cezaya göre, açlık grevi yapan mahpus “bir aydan üç aya kadar süreyle kurumun kültürel ve spor etkinliklerine katılmaktan yoksun” bırakılacaktır. Türkiye mevzuatında, içerisinde doğrudan “açlık grevi” veya “ölüm orucu” terimleri geçmese de durumu daha açıklıkla ortaya koyan başka düzenlemeler de mevcuttur. Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Tüzük’ün 79 ve 80. Maddeleri mahpuslar için “cezanın yerine getirilmesine katlanma” yükümlülüğü getirmektedir. Bu maddelere

⁴³ Türkiye’deki açlık grevleri sadece hapisanelerde mahpuslar tarafından gerçekleştirilenlerle sınırlı değildir. 2010 yılında Tekel işçilerinin başlattığı kitlesel açlık grevi hapisane dışında sürdürülen açlık grevlerinin önemli bir örneğidir. Yine 2017 yılında, askerle girdiği çatışmada hayatını kaybeden oğlunun cenazesini alabilmek için 90 gün açlık grevi yapan Kemal Gün de akla ilk gelen bir başka örnek. Bu yazının kaleme alındığı günlerde hâlâ devam eden Nuriye Gülmen ve Semih Özakça’nın açlık grevi direnişleri de öyle. Gülmen ve Özakça’nın eylemlerini diğerlerinden ayıran özellik ise KHK ile işlerinden edilmelerinin ardından dışarıdan başladıkları açlık grevinin 73. gününde tutuklanmaları ve direnişine hapiste devam etmek zorunda kalmalarıdır.

göre mahpus, kendisine verilen cezanın gerçekleştirilebilmesi için beden bütünlüğünü ve sağlığını korumak zorundadır:

“Cezayı çekme, güvenlik ve iyileştirme programına uyma

MADDE 79 – (1) Hükümlü, hapis cezasının yerine getirilmesine katlanma ve bu amaçla düzenlenen infaz rejimine uygun tutum ve davranışlar içinde bulunmakla yükümlüdür.

(2) Hükümlü, kurumun güvenlik ve iyileştirme programlarına tam bir uyum göstermekle yükümlüdür. Her ne amaçla olursa olsun, bilerek kendi yaşamlarını ve bedensel bütünlüklerini tehlikeye düşürecek eylemlere girişmeleri, cezanın yerine getirilmesine katlanma yükümlülüğünün ihlali sayılır.

Sağlığın korunması kurallarına uyma

MADDE 80 – (1) Hükümlü, sağlığının korunması ve salgın hastalıkların önlenmesi için gerekli ve alınmış tedbirlere uymak, kişi sağlığı için tehlike doğuran durumları gecikmeksizin kurum en üst amirine bildirmek, kendi ve içinde yaşadığı ortamın temizliğine uygun davranışlar göstermek zorundadır.

(2) Hükümlü, hem kendi, hem de diğer hükümlülerin sağlığını tehlikeye düşürebilecek eylemlerden kaçınmakla yükümlüdür.”

Yasalar zorunlu müdahaleyi şart koşuyor olmasına rağmen, Türk Tabipleri Birliği (TTB) zorla müdahalenin karşısında tutum almaktadır. TTB, Açlık Grevleri ve Hekimler başlıklı çalışmasında “kararlarını verebilecek zihinsel yeterliği olan, özgür iradesiyle hareket eden kişiye, istemi dışında zorla besleme veya tıbbi girişimde bulunulamayacağı tartışılmaz açıktır. Aksine bir tutum, yukarıda özetlediğimiz tıbbi ve hukuki düzenlemeleri ihlal edecektir.” demekte ve tıp alanının temel belgelerinden ve bu belgelerde açıklanan etik ilkelerinden yana tavır almaktadır.⁴⁴

Devlet iktidarının, hukukçuların ve tıpçıların yaklaşımlarını aktardıktan sonra bu konunun asıl öznesi olan mahpusların açlık grevi/ölüm orucu eylemlerini nasıl değerlendirdiklerini de duymak gerekir.

“Hapishanelerde direnişler, açlık grevleri, işkence ve baskı karşısında zorunlu bir savunma-protesto eylemleri olduğu gibi aynı zamanda saldırıların yüzünü açığa çıkaran, teşhir eden siyasi bir silahtır da. Zaten etrafında olan bitenlere gözlerini kapamayan ve saldırılarda bizzat doğrudan taraf olmayan dürüst, demokrat birinin bile insanlık onurunu ayaklar altına alan çeşitli saldırılar karşısında DİRENMEKTEN başka seçeneği yoktur.”⁴⁵

Her türlü haksızlığa, zulme, baskıya, işkenceye ve insanlık dışı olan her şeye karşı direnmek bir insanlık görevidir. Bu burjuvazinin anayasa ve yasaları arasına dahi girmiş meşru bir haktır. Bunun için direndik...”⁴⁶

Mahpusların anlatımları, açlık grevi ve ölüm orucu eylemlerini “direniş” olarak adlandırdıklarını ve gördüklerini göstermektedir. Bu kısa alıntılar dikkat çekilmesi gereken bir başka yanını da mahpusların açlık grevlerini “insanlık onurunu ayaklar altına alan çeşitli saldırılar”, “haksızlık, zulüm, baskı, işkence, insanlık dışı olan her şey”e karşı gerçekleştirdiklerini söylemeleridir. Bu vurgu, açlık grevlerini/ölüm orucularını sadece yaşamın kutsallığı üzerinden tartışmanın yersizliğinin göstergesi olarak da görülebilir. “Yaşamın kutsallığı” ve “ölüm” üzerinden sürdürülen ve bununla sınırlı tutulan bir tartışma, açlık grevlerinin nedenlerini ve taleplerini görünmez kılmaktadır.

Ulus Baker de ölüm orucu üzerine yazdığı yazısında bu ikiliğe dikkat çekmekte ve şöyle demektedir:⁴⁷

⁴⁴ Türk Tabipleri Birliği, *Açlık Grevleri ve Hekimler/Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyut*, (Ankara:Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2012), s. 26

⁴⁵ Sinan Kukul, *Bir Direniş Odağı Metris/Metris Tarihi*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1998), s. 42.

⁴⁶ Dursun Karataş, vd., *Direniş Ölümleri ve Yaşam*, (İstanbul: Haziran Yayınevi, 1987), s. 11-12.

⁴⁷ Ulus Baker, “Ölüm Orucu-Notlar”, *Birikim*, sayı: 88(Ağustos 1996): s. 33.

“Canlı varlık ölümü düşünmez. Spinoza’dan öğrendiğimiz bu düşünce olgusal değil varoluşa ilişkindir. Onun sayesinde ölüm oruçlarının ölüme değil, yaşama doğru gittiğini, yaşama ilişkin taleplere sahip olduğunu, onunla kenetlenip onu olumladığını öğreniyoruz. Çünkü yaşam dirençtir. Kendine süre biçmez, sonunu algılamaz, sona erdiğinde kendisi ortada bulunmaz.”

Yaşamın Kutsallığı Üzerinden Mesrulaştırılmaya Çalışılan Zorla Müdahalenin İşlevsizliği

“Yaşamın kutsallığı” söylemi, “nasıl bir yaşam” sorusuna cevap veremediği, mahpusun iradesini yok saydığı ve devlet erkine mahpusun bedeni üzerinde tasarruf hakkı tanıdığı, direnişin nedenlerini, taleplerini görünmez kıldığı tespitleri üzerinden eleştirilmeye açıktır ve bu eleştirilerin her birinin oldukça sağlam tutarlılıkları vardır.

Bu üç eleştiriye yaşamın kutsallığı söyleminin sonucu olarak gündeme gelen zorla besleme uygulaması üzerinden yeni eleştiriler eklemek de mümkündür. İlk olarak, zorla müdahalenin yaşamları kurtarmak bir yana sakatlıklara da yol açabildiği artık oldukça aşikârdır. Zorla müdahaleye karşı çıkan birine zor yoluyla, bir koltuğa veya yatağa bağlayıp, burnundan bir hortum veya damardan serum yoluyla müdahale etmenin beraberinde getirdiği birçok rahatsızlık bulunmaktadır. İkinci eleştiri ise daha da önemlidir. Türkiye’de 2000 yılında başlayan ve yedi yıl süren ölüm orucu sürecinde, mahpusların “feda eylemi” adını verdikleri ve çoğunlukla da kendilerini yakarak yaşamlarına son verdikleri eylemlere de tanık olduk. Ölüm orucu sürecinde kendilerine zorla müdahale edilen bazı mahpuslar da zorla müdahalenin ardından bu yolla yaşamlarını sona erdirmişlerdir. Açlık grevlerine, “yaşamın kutsallığı” gerekçesiyle bir taktik olarak uygulanan zorla müdahale yaşamları kurtaramadığı gibi mahpusları da yeni taktikler arayışına itmekte ve hayatta kalma ihtimali olan kişilerin hayatlarını da ortadan kaldırma riski taşımaktadır.

Sonuç Olarak

Açlık grevi, ölüm orucu kişinin kendi iradesiyle alınan kararlar olduğu sürece, “yaşam hakkı”-“direnme hakkı” üzerinden bir ikilem yaratıp, oluşturulan haklar hiyerarşisinde “yaşam hakkı”nı en tepeye koyup kişinin iradesini yok sayan, devlete kişinin bedeni üzerinde zor kullanma hakkı tanıyan yaklaşım eleştiriye açıktır. Kişiyi özne olmaktan çıkarıp nesne konumuna indirgeyen, kişinin bedeni hapisanenin dört duvarı arasına alınarak devletin sınırlayıcılığının alanına sokulmuşken iradesinin de yok sayılması tam anlamıyla bir sınırlama, nesneleştirmenin tamamlanması olarak görülebilir.

Direnme hakkı, bu aşamada devreye girmektedir. Devlet aygıtına, onun çeşitli kademelerdeki temsilcilerine karşı haklarını ve kendilerini korumak isteyen insanların tıpkı “yaşam hakkı” gibi “vazgeçilemez” ve “devredilemez” haklarından biridir direnme hakkı da.

“Ama ölüyorlar” söylemi açlık grevi yapan kişinin gören herkesi (özellikle de görevleri yavaşlatmak olan sağlık çalışanlarını) karşı karşıya bıraktığı çetin ikilemdir. Bu ikilem karşısında “ölmesinler, müdahale edilsin” diyebilir ya da açlık grevindeki kişinin iradesine, kendi bedeni üzerindeki söz hakkına saygı duyup açlık grevinin nedenlerine ve taleplerine bakabilirsiniz. Bu noktada Malta Bildirgesi’nde karar altına alınan yaklaşımı hatırlatmakta fayda olabilir: “Etik olan; kararlı bir açlık grevcisinin kendi iradesine müdahaleler yapmaktansa onuruyla ölmesine izin vermektir.” Çünkü bunun karşıtı insanoğlunun yüzlerce yıllık mücadelesiyle elde etmiş olduğu hakları yok saymak, devletlere ve daha mikro düzeydeki iktidarlara kişilerin bedenleri ve iradeleri üzerinde söz hakkı tanımaktır.

Son sözü yeniden sivil itaatsizliğin önemli düşünürlerinden Henry D. Thoreau'ya bırakalım:

“Haksız yasalar varlığını koruyor: Bunlara boyun eğmekle mi yetinelim? Onları düzeltmeye uğraşıp başarana kadar da boyun eğmeyi sürdürürelim mi? Yoksa bir an önce çiğneyelim mi onları? Bizimki türünden bir yönetim altında, insanlar genellikle çoğunluğu bu yasaları değiştirmeye kandırana kadar beklemek gerektiğini düşünürler. Karşı koymaları gerekirse, peşine düşecekleri çarenin varolan kötülükten daha berbat sonuçlar doğurabileceği kaygısını taşırlar. Oysa çarenin kötülükten daha kötü olmasının suçu yönetimin kendisindedir. Çareyi berbat kılan yönetimin ta kendisidir (...)

Haksızlık yönetim makinesindeki zorunlu sürtünmenin bir bölümü ise, haydi bakalım, işlesin dursun: olur a, orayı burayı düzleştirir belki! Kesin olarak bildiğimizse şu: Makine aşınıp gidecektir! Ama haksızlığın salt kendisine yarayacak bir yayı, bir makarası, bir halatı, bir karnırtmacı varsa, belki çarenin varolan kötülükten daha berbat sonuçlar doğurmayabileceğini düşünmeye başlırsınız. Öte yandan, sizin bir başkasına yapılan haksızlığın aracı olmanızın gerektiren bir doğadaysa bu makine, benim önerime kulak verin: **Yasayı çiğneyin!** Yaşamınız bu makineyi durdurmaya yarayacak bir karşı sürtünme olsun. Yapmam gereken şey, ne olursa olsun, kendimi lanetleyip durduğum haksızlıktan sakınmak, kendimi ona vermemeye dikkat etmektir.”

Kaynaklar

- Avrupa Konseyi Biyotıp Sözleşmesi, Erişim Tarihi: 22 Eylül 2017, <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5013.html>.
- Baker, Ulus. “Ölüm Orucu-Notlar”. *Birikim*, sayı: 88, (Ağustos 1996): s. 32-33.
- Boran, Bedia. “Açlık Grevi/Ölüm Orucuna Müdahale Sorunu ve Tıbbi ve Hukuki Yaklaşım”. *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 3, (Yaz 2007): s. 96-104.
- Britanya Tabipler Birliği. *İhanete Uğrayan Tıp*. İstanbul: Cep Kitapları, 1996.
- Feyzioğlu, Metin. “Açlık Grevi”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 43, (1993): s. 157-168.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2006.
- Gandhi, Mohandas K., H. David Thoreau. *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*. Çev. C. Hakan Arslan, Fatma Ünsal. İstanbul: Vadi Yayınları, 2015.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Karataş, Dursun, vd. *Direnış Ölüm ve Yaşam*. İstanbul: Haziran Yayınevi, 1987.
- Kukul, Sinan. *Bir Direniş Odağı Metris/Metris Tarihi*, İstanbul: Yar Yayınları, 1998.
- Locke, John. *Yönetim Üzerine İki İnceleme*. Çeviren: Fahri Bakırcı. Ankara: Eksi Kitaplar, 2016.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. Ankara: Sol Yayınları, 1998.
- Mısır, Mustafa Bayram. “Direnme Hakkı, Şiddet ve Ölüm Orucu Üzerine Bir Değini”. *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 1(Kış 2007): s. 38-47.
- O’Hearn, Denis. “Açlık Grevi: İrlanda Deneyimi”. *Bianet*, (5 Kasım 2012).
- O’Hearn, Denis. *Bobby Sands/Yarım Kalmış Bir Şarkı*. Çev: Deniz Gedizlioğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Öndül, Hüsnü. “1789 Fransız Devrimi ve Etkileri”. *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4 (1989): s. 688-692.
- Önok, Murat. “İnsan Hakları ve Türk Ceza Hukuku Açısından, İnfaz Kurumları ve Tutukevlerindeki Açlık Grevlerine Müdahale Etme Yükümlülüğü ve Bunun İhmalinden Doğan Sorumluluk”. *Hukuk ve Adalet*, sayı: 9, (2007): s. 135-191.

Rabinovitch, Gerard. *Terörizm mi? Direniş mi?* Çeviren: Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016.

Sevinç, Murat. “Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak: Açlık Grevleri”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 57-1, (2002): s. 111-135.

Taşkın, Ahmet (a). “Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri”. *Adalet Dergisi*, yıl: 93, sayı: 11, (Nisan 2002).

Taşkın, Ahmet (b). “Açlık Grevleri ve Hak Arama Hürriyeti”. *AÜEHFD*, cilt: VII, sayı: 3-4, (Aralık 2003): s. 513-556.

Tokel, Metin. *Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2016. “Tokyo Bildirgesi”. Erişim tarihi: 22 Eylül 2017. http://www.ttb.org.tr/images/stories/haberler/file/DTB_Tokyo_Bildirgesi_2016.pdf,

Türk Tabipleri Birliği. *Açlık Grevleri ve Hekimler/Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyut*. Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2012.

Türkiye İnsan Hakları Vakfı. *İstanbul Protokolü*. Ankara: TİHV Yayınları, 2003.

Açlık Grevleri/Ölüm Oruçları İçin Okuma Önerileri (Türkiye)

Ahmet İbili, vd. (haz.). *Siyasi Tutsaklar Ne İstiyor*, (İstanbul: Boran Yayınevi), 2000.

Ahmet İbili, *Canım Feda/19-22 Aralık Ümraniye*, (İstanbul: Boran Yayınevi), 2006.

Ahmet Taşkın, “Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri”, *Adalet Dergisi*, yıl: 93, sayı: 11, (Nisan 2002).

Ahmet Taşkın, “Açlık Grevleri ve Hak Arama Hürriyeti”, *AÜEHFD*, cilt:VII, sayı:3-4, (Aralık 2003): s. 513-556.

Ahmet Taşkın, “Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’da Beslenmenin Reddi”, *TBB Dergisi*, sayı: 62 (2006): s. 230-261.

Ali Ekber Gürgöz, *Diyarbakır Gecesi/Türkiye’de Kürt Olmak*, (İstanbul: Belge Yayınları), 2011.

Ali Osman Köse (der.), *Hapishanelerde Katliam*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 2002.

Ali Türker Ertuncay, *Görülmemiştir/Bir TKP/ML Sanığının Günlükleri*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları), 2016.

Ali Yılmaz, *Kara Arşiv/12 Eylül Cezaevleri*, (İstanbul: Metis Yayınları), 2013.

Barış Can, *Türkiye’de Siyasi Mahkumların Kapatılması ve F Tipi Cezaevleri*, (İstanbul: Öteki Yayınevi), 2005.

Bedia Boran, “Açlık Grevi/Ölüm Orucuna Müdahale Sorunu ve Tıbbi ve Hukuki Yaklaşım”, *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 3 (Yaz 2007), s. 96-104.

Cezaevinde İnsan Olmak/Eskişehir’den Aydın’a, (Ankara: İnsan Hakları Derneği Ankara Şubesi Yayınları,1990).

Direniş Ölüm ve Yaşam 2/Devrim Kuşağının Kahramanları, (İstanbul:Haziran Yayınevi, 1997).

Dursun Karataş, vd.,*Direniş Ölüm ve Yaşam*, (İstanbul: Haziran Yayınevi, 1987).

Ekrem Sunar, *Ölüme Yatmak*, (İstanbul: Do Yayınları, 2015).

Ertuğrul Mavioglu, *Asılmayıp Beslenenler 1/ Bir 12 Eylül Hesaplaşması 1*, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2008).

Ezgi Kızılkaya Doğru, *Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Hakları, Açlık Grevi ve AIDS/HIV*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016).

Fevzi Yetkin, Mehmet Tanboğa, *Dörtlerin Gecesi*, (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 1993).

Fırat Aydınkaya, *Ölüm Koridoru/Diyarbakır Cezaevinden Notlar*, (İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2011).

Gülnihal Yılmaz, Fatma Tokay Köse, *Feda Destanı*, (İstanbul: Boran Yayınevi, 2003).

- Gülten Şeşen (der.), *Tutsak Aileleri 12 Eylül ve TAYAD*, (İstanbul: Haziran Yayınevi, 1991).
- Hasan Hayri Aslan, *Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümden de Öte*, (İstanbul: Patika Kitap, 2016).
- Hikmet Çetinkaya, *Kanlı Sürgün/Aydın Cezaevi Direnişi*, (İstanbul: Boyut Yayınevi, 1989).
- Hüseyin Şimşek, *Ayrımı Bol Bir Yoldu Metris*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2011).
- "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 24 Nisan 1973", *Kurtuluş Cephesi*, sayı: 120(Mart-Nisan 2011).
- İrfan Babaoğlu, *Auschwitz'den Diyarbakır'a 5 No'lu Cezaevi*, (Diyarbakır: Aram Yayınları, 2014).
- K. Gökdemir, *İşkencehaneler ve Cezaevlerinde Direnmek Yaşamaktır*, (İstanbul: Nam Yayıncılık, 1998).
- Kemal Aktaş, *Eylül Kasırgası*, (İstanbul: Aram Yayınları, 2014).
- Koşuylardan Hücrelere 19 Aralık Cezaevleri Operasyonları*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2001.
- Mahpusluktan Kürek Mahkumluğuna, *Çağdaş Hukuk Özel Sayısı*, (Temmuz 2004).
- Meral Akbaş, *Mamak Kitabı*, (Ankara: Ayizi Kitap, 2011).
- Metin Feyzioğlu, "Açlık Grevi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 43, (1993): s. 157-168.
- Metin Tokel, *Ceza İnfaz Kurumlarında Açlık Grevleri*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016).
- Murat Önok, "İnsan Hakları ve Türk Ceza Hukuku Açısından, İnfaz Kurumları ve Tutukevlerindeki Açlık Grevlerine Müdahale Etme Yükümlülüğü ve Bunun İhmalinden Doğan Sorumluluk", *Hukuk ve Adalet*, sayı 9 (2007):s. 135-191.
- Murat Sevinç, "Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak: Açlık Grevleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 57-1 (2002):s. 111-135.
- Mustafa Bayram Mısır, "Direnme Hakkı, Şiddet ve Ölüm Orucu Üzerine Bir Değini", *Ankara Barosu Dergisi*, yıl: 65, sayı: 1(Kış 2007):s. 38-47.
- Mustafa Eren, *Kapatılmanın Patolojisi/Osmanlı'dan Günümüze Hapishanenin Tarihi*, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014).
- Muzaffer Ayata, *Diyarbakır Zindanları 1-2*, (İstanbul: Aram Yayınları, 2012).
- Nevin Berktaş, *Dava Dosyası/İnancın Sınırdığı Zor Mekanlar: Hücreler*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2011).
- Neyyire Özkan, *Cezaevi Cezaevi*, (İstanbul: Onur Yayınları, 1986).
- Oral Çalışlar, *Mamak Askeri Cezaevi*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2010).
- Ömer Ömeroğlu, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Hükümlü Tutuklu ve Gözaltındakilerin Açlık Grevi, Ölüm Orucu ve Müdahale Sorunu", *EÜHFD*, cilt: XV, sayı: 3-4, (2011): s. 83-109.
- Pamuk Yıldız, *O Hep Aklımda/Bir Mamak Cezaevi Tanıklığı*, (Ankara: Ayizi Kitap, 2012).
- Perihan Akçam, *Onca Çileden Sonra*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011).
- Raşit Kısacık, *Diyarbakır Cezaevi/İşkence ve Ölümün Adresi*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2015).
- Sakine Cansız, *Hep Kavgaydı Yaşamım*, (Diyarbakır: Aram Yayınları, 2014).
- Serkan Cengiz, "Mahpusların Açlık Grevi ve Zorla Besleme Paradoksu Işığında Hekim Sorumluluğu", *TBB Dergisi*, sayı: 88 (2010): s. 421-438.
- Sinan Kukul, *Bir Direniş Odağı Metris/Metris Tarihi*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1998).
- Süleyman Coşkun, *Tutukluymuşuk*, Sarı Defter 10, İstanbul, 2009.
- Şaban Öztürk, *Türkiye Solunun Hapishane Tarihi 1-2*, (İstanbul: Yar Yayınları, 2004-2010).
- Şükrü Güvenç, *Bir Ölüm Orucunun Anatomisi*, (İstanbul: Varyos Yayınları, 1996).

- Tarık Uygun, vd., *Direnış, Sürgün ve Ölüm Günleri*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015).
- Tecriti Yaşayanlar Anlatıyor*, İnsan Hakları Derneği, Ankara, 2006.
- Tuncay Günel (der.), *Damlada Okyanus/Tecrite Karşı Yoldaş Mektupları*, (İstanbul: Şubat Basım Yayım, 2001).
- Tutsak Dergiler*, (İstanbul: Boran Yayınevi, 2005).
- Türk Tabipleri Birliği, *Açlık Grevleri ve Hekimler/Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyut*, (Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2012).
- Türkiye İnsan Hakları Vakfı, *İstanbul Protokolü*, (Ankara: TİHV Yayınları, 2003).
- Ufuk Bektaş Karakaya, *Ölüm Bizim İçin Değil*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- Ulaş Osman Yılmaz, *Ölümü Yenenleri Kimse Yenemez*, (İstanbul: Öz Basım Yayım, 1997).
- Ulus Baker, "Ölüm Orucu-Notlar", *Birikim*, sayı: 88, (Ağustos 1996).
- Ülkemiz Hapishaneleri ve Direnç Çiçekleri*, (İstanbul: Umut Yayıncılık, 2001).
- Ümit İlter (der.), *Ayçe İdil Erkmen: Kadın, Devrimci Sanatçı, Ölüm Orucu Direnişçisi, Belgeler, Fotoğraflar, Anılar, Mektuplar*, (İstanbul: Tavır Yayınları, 2011).
- Ümit İlter (der.), *Tecriti Yenenler Anlatıyor 1-5*, (İstanbul: Boran Yayınevi, 2012).
- Yasemin Okuyucu (düz.), *Ölümün Ufkundaki Zafer*, (İstanbul: Yar Yayınları, 1998).